

Průlom s *Císařem Atlantidy*

K recepci díla Viktora Ullmanna v Německu

Text: Albrecht Dümling

Skladatel Viktor Ullmann byl v prvních desetiletích existence Spolkové republiky Německo v této zemi téměř neznámý. Základní dílo německé lexikografie, Riemannův *Musiklexikon*, ve svém vydání z roku 1961 věnoval skladateli pouhých dvanáct řádků. V nich se praví: „Rakouský skladatel a dirigent, studoval kompozici u Schönberga, stal se kapelníkem v Ústí nad Labem a odešel jako učitel hudby do Prahy“. Dále se zde uvádělo několik jeho děl, mezi nimi i opera *Pád Antikrista*, nikoliv ale jeho deportace do Terezína a Osvětimi. Když v roce 1975 vyšlo nové vydání tohoto díla, byla v Ullmannově hesle zmíněna už některá díla z Terezína a také smrt v Osvětimi. Jako prameny byly uváděny kniha o Terezíně z pera Hanse Günthera Adlera, vydaná v roce 1955, a do němčiny přeložený článek Jaromíry Tihlárkové, který vyšel v roce 1969 v časopise *Melos* a informoval, že notový materiál k opeře *Císař Atlantidy* je ztracen.

Další významný hudební slovník, *Grove Dictionary of Music and Musicians*, vydávaný v Londýně a dostupný i v Německu, vyšel v roce 1980 v novém vydání. Toto obsahovalo už poněkud obsáhlejší příspěvek o Ullmannovi z pera českého muzikologa Josefa Beka. Zde jsme se dočetli, že v Praze (!) narozený rakousko-uherský skladatel po svém studiu u Schönberga jako dirigent Nového německého divadla v Praze přispěl ke znovuoživení německého hudebního života v Čechách. Bek také zmínil deportaci do Terezína a tam vzniklou operu *Císař Atlantidy*.

Toto dílo bylo ve světové premiéře uvedeno v Amsterdamu v roce 1975. Hansi Güntherovi Adlerovi, také bývalému vězni z Terezína, předal po osvobození noty v Osvětimi zavražděného Viktora Ullmanna vedoucí terezínské knihovny (*Emil Utitz, jemuž je Ullmann před nástupem do transportu v říjnu 1944 svěřil do opatrování – pozn. red.*). O desetiletí později ukázal Adler několik partitur britskému dirigentovi Kerrymu Woodwardovi, který pak v prosinci 1975 uvedl v Nizozemské národní opeře vlastní verzi *Císaře Atlantidy* ve světové premiéře. V roce 1978 dílo představil v Izraeli a o rok později v Anglii. Ve Spojených státech se opera poprvé hrála v roce 1977 v San Franciscu. O dva roky později vyšel v časopise Institutu Arnolda Schönberga v Los Angeles krátký životopisný článek o Ullmannovi, jehož autor Max Bloch v letech 1933-38 v Praze u Ullmanna studoval. Od roku 1948 žil v USA také český houslista Joža Karas. Ten při jedné návštěvě Prahy narazil v pražském Židovském muzeu na skladby z Terezína. Postaral se o uvedení Krásovy dětské opery *Brundibár* v USA a v roce 1985 vydal knihu *Music in Terezin 1941-1945*.

Ve Spolkové republice Německo vzbudila tato kniha v angličtině a dosavadní inscenace Ullmannovy opery jen malou pozornost. Větší zájem se objevil až v únoru 1985, po uvedení *Císaře Atlantidy* ve Stuttgartu. Ještě větší ohlas pak přineslo pohostinské vystoupení Vídeňské komorní opery (Wiener Kammeroper) s tímto dílem v září 1987 na (západo)berlínském festivalu Berliner Festwochen. Ten se tehdy konal pod mottem „Hudba z exilu“ a představil díla mnoha z Německa vyhnaných židovských skladatelů; inscenace Ullmannovy opery v režii Georga Taboriho (*1914 – 2007, významný rakouský režisér a dramatik, známý od 90. let i u nás – pozn. red.*) tehdy způsobila skutečnou senzaci. I já jsem tehdy seděl v publiku a žasl jsem, že jsem o tvůrci této působivé hudby ještě nikdy neslyšel.

Jako všechny dosavadní inscenace Ullmannovy opery, vycházela i tato, uvedená v Berlíně v září 1987, z Woodwardovy verze díla. Winfried Radeke, zakladatel a vedoucí Neuköllner Oper,

experimentálního hudebního divadla v berlínské čtvrti Neukölln, se začal pídit po originálním rukopise díla. Zjistil, že se nachází v Goetheanu (*1.pád – Goetheanum*) v Dornachu u Basileje. Protože Ullmann byl antropozofem, předal Hans Günther Adler rukopisy, které měl v úschově, tomuto antropozofickému centru. Předání rukopisů se uskutečnilo v roce 1986, dva roky před Adlerovou smrtí, a dozvědělo se o něm jen minimum odborníků. Když Radeke získal tuto informaci, vyžádal si v Dornachu kopii Ullmannova autografu. Na základě tohoto originálního rukopisu vytvořil vlastní verzi díla a uvedl ji na jaře 1989 v opeře v Neuköllnu.

Na tuto premiéru přijel do Berlína také v Mnichově žijící klavírista a ladič pian Robert Kolben. Ten se narodil v roce 1929 v Praze jako syn jednoho ze židovských ředitelů známého koncernu Kolben-Daněk a po obsazení Československa emigroval se svými rodiči do Anglie a poté do Austrálie. V roce 1955 se vrátil do Evropy a zde se stal stoupencem antropozofie. A zřejmě jako vůbec první hudebník navázal kontakt s Goetheanem v Dornachu. Už v roce 1984 v Mnichově poprvé veřejně zahrál Ullmannovu *Sonátu pro klavír č. 7*. Jako paralelní program k premiéře *Císaře Atlantidy* v Neuköllnu v roce 1989 pak Kolben na separátním berlínském koncertě představil Ullmannovo klavírní a písňové dílo.

Když západoberlínští hudební fanoušci, mezi nimi Winfried Radeke, hudební knihovník Hans-Günter Klein a autor tohoto článku, objevili skladatele Viktora Ullmanna, založili na základě tohoto podnětu 17. září 1990 spolek *musica reanimata*. Tomuto aktu předcházely 7. a 8. září dva koncerty „Hudba z Terezína“ v západoberlínské Akademii umění. Iniciátorem těchto koncertů byl izraelský hudební badatel David Bloch. Po přečtení knihy Joži Karase se mu podařilo získat další informace o Terezíně od klavíristky Edith Kraus, žijící v Izraeli (*jedna z mála přeživších hudebních umělkyně z Terezína, která se po válce intenzivně věnovala uvádění hudby terezínských skladatelů – pozn. red.*), a poté osobně navštívil Prahu i Terezín. S jeho pomocí a s podporou mnoha německých i zahraničních hudebních knihoven byly na obou těchto koncertech v Akademii umění uvedeny tyto Ullmannovy skladby: písňový cyklus *Der Mensch und sein Tag* (Člověk a jeho den) a písně na texty Friedricha Hölderlina, Franka Wedekinda, Ricardy Huch a Louize Labé, *Smyčkový kvartet č. 3* a *Klavírní sonáta č. 6*.

Mezi cíle spolku *musica reanimata* patří výzkum děl nacismem pronásledovaných skladatelů a jejich zpřístupnění veřejnosti. Už v květnu 1991 zorganizoval spolek v Drážďanech kolokvium „Hudba v Terezíně“, na němž Hans-Günter Klein hovořil o Ullmannovi. Česká muzikoložka Vlasta Benetková (nyní Reittererová) ve svém referátu s názvem *Návrat Viktora Ullmanna* konstatovala, že znovuoobjevování německo-židovské hudební kultury Prahy, k níž patřil i skladatel, se uskutečnilo se značným zpožděním oproti zájmu o německo-židovskou pražskou literaturu.

Drážďanské konference se zúčastnili také němečtí a čeští hudební vydavatelé, mezi nimi Peter Hanser-Strecker z mohučského nakladatelství Schott-Verlag. Slíbil, že se postará o nakladatelská práva k dílům Viktora Ullmanna, z nichž jen několik vyšlo vlastním autorovým nákladem. Mezitím už Schott vydal tiskem všechna Ullmannova díla, a tím je zpřístupnil interpretům a umožnil jejich stále častější uvádění a nahrávky na CD. Tak například v roce 1993 vyšla nahrávka *Císaře Atlantidy* za řízení Lothara Zagroseka v gramofonové edici *Entartete Musik* (Zvrhlá hudba) firmy Decca. Klavíristé Robert Kolben a Konrad Richter a klavíristka Edith Kraus se postarali o kompletní nahrávku klavírních sonát. V roce 1995 byla v Bielefeldu ve světové premiéře uvedena opera *Der Sturz des Antichrist* (Pád Antikrista). K dalším hudebním umělcům, kteří se v Německu zasazovali za uvádění Ullmannovy tvorby, patřili dirigenti Gerd Albrecht a Israel Yinon, pěvci Christine Schäfer a Yaron Windmüller a klavíristé Axel Bauni, Günther Herzfeld und Gregor Weichert.

I po drážďanské konferenci se *musica reanimata* dále účastnila bádání o životě a díle Viktora Ullmanna. V roce 1994 jsme spolu s centrem Goetheanum v Dornachu uskutečnili kolokvium k 50. výročí úmrtí skladatele, po němž o rok později následovalo sympozium v Berlíně, věnované *Císaři Atlantidy*. V říjnu 1998, u příležitosti 100. výročí narození Viktora Ullmanna, se konalo ještě jedno sympozium, věnované skladateli. Referáty těchto tří sympozií byly vydány ve třech svazcích spolkové ediční řady *Verdrängte Musik* (Potlačená hudba).

V této ediční řadě vyšlo celkem šest ullmanovských svazků. Ke členům spolku, kteří se tímto skladatelem zabývali nejintenzivněji, patřil vedle Winfrieda Radekeho, Hans-Güntera Kleina a Herberta Gantschachera také muzikolog a hudební pedagog Ingo Schultz. Operu *Císař Atlantidy* poznal v prosinci 1989 při uvedení v opeře v Neuköllnu a tento zážitek ho ovlivnil natolik, že se rozhodl veškeré své další badatelské úsilí věnovat výhradně Viktoru Ullmannovi. Dlouhá léta prováděl detailní rešerše k jeho rodinné historii a životopisu a navázal přitom kontakt s přeživšími z Terezína Alicí Sommer, Edith Kraus, Karlem Bermanem, Paulem Klingem a Thomasem Mandlem. Ve spolupráci s nimi a s rakouským režisérem Herbertem Gantschacherem se Schultz celá desetiletí snažil zrekonstruovat partituru *Císaře Atlantidy*.

V roce 1993 představil Schultz v jednom z „diskuzních koncertů“ (Gesprächskonzerte), které pořádá *musica reanimata*, Ullmannovy hudební kritiky z Terezína, které objevil v Amsterdamu a které jsme pak vydali jako separátní svazek naší edice. Opakovaně pak o každém novém nálezu referoval v článcích v našem bulletinu *mr-Mitteilungen*. V dalším svazku naší edice představil *Verlorene Werke Viktor Ullmanns im Spiegel zeitgenössischer Presseberichte* (Ztracená díla Viktora Ullmanna ve světle dobových tiskových zpráv). Když náš spolek obdržel v roce 1998 obsáhlý konvolut 130 dopisů, které psal skladatel během první světové války své přítelkyni Anně Wottitz, patřil Schultz mezi první, kteří tyto dopisy detailně studovali.¹

Tento nálezn se pak stal součástí Schultzovy monografie o Viktoru Ullmannovi, která vyšla v roce 2008 v nakladatelství Bärenreiter Verlag v Kasselu (*a v tomto roce vyjde v nakladatelství NAMU její český překlad – pozn. red.*). Spíše než Ullmannovu biografii z pera Vereny Naegele, která vyšla už v roce 2002², můžeme Schultzovu knihu chápat jako standardní vědecké dílo. Informuje spolehlivě a partie o Ullmannově životě a tvorbě jsou doplněny hudebními analýzami vybraných děl.

Mezitím už Ullmannova díla zní v Německu pravidelně a také mladí němečtí skladatelé se jimi nechávají inspirovat k novým dílům³. Viktor Ullmann už není neznámý a stále více hudebníků a hudebních fanoušků objevuje jeho dílo.

Poznámky:

¹ srov. Ingo Schultz, Ullmann und Andere. Ein ganz persönlicher Rückblick auf zwei Jahrzehnte *musica reanimata*, in: *mr-Mitteilungen* č. 73/74 (prosinec 2010), s. 24-32

² Verena Naegele, Viktor Ullmann. Komponieren in verlorener Zeit, Köln 2002

³Ingo Schultz, Zwei "Schüler" von Viktor Ullmann. Ullmanns Werke geben Impulse für das aktuelle Musikschaffen. *Mr-Mitteilungen* č. 50